

Diplomáciai küzdelem a Balkán feletti hegemóniáért

Demeter Gábor széles körű kutatói érdeklődési körének egyik súlypontját a Balkán diplomáciatörténete képezi. Jelen kötetbe az elmúlt években főképpen külföldön, különböző idegen nyelveken megjelent írásait gyűjtötte egybe. A válogatás lazán egybetartozó tanulmányokat tartalmaz, amelyek mind ugyanazt a kérdéskört, a Balkán feletti szupremáciáért folytatott küzdelmet vizsgálják az 1878–1914 közötti, unalmasnak korántsem mondható időszakban. Az átfogott korszak a – többek által nagyinak mondott – keleti válsággal kezdődik, s az első világháborúval zárul, olyan meghatározó eseményeket magában foglalva, mint a külpolitikai orientációváltást hozó dinasztiaiváltás Szerbiában, a bolgár függetlenség kikiáltása, Bosznia-Hercegovina annexiója, valamint a Balkán-háborúk. A dolgozatok jórészt az Osztrák–Magyar Monarchia és Bulgária szemszögéből közelítik meg a kérdéseket, legyenek azok akár alakítói, akár passzív elszenvedői az eseményeknek.

A kötetbe bevett tanulmányok kronológiai rendben követik egymást. Az első Andrassy Gyula közös külügyminiszter és az Osztrák–Magyar Monarchia álláspontját mutatja be a keleti válság idején (1875–78). Az osztrák–magyar külpolitikát – miután az olasz és a német egyesítéssel a Monarchia kiszorult Közép-Európából – legfőbbképpen az vezérelte, hogy megakadályozza egy nagy szláv állam kialakulását a Balkánon, emellett a külpolitikai döntéshozói körök úgy vélték, hogy a kisebb önálló vagy autonóm államokban könnyebb a Monarchia befolyását megőrizni. Andrassy politikája egyrészt a status quo megőrzése érdekében az Oszmán Birodalom fenntartására, másrészt a szláv államok és Oroszország együttműködésének megakadályozására irányult. Az orosz–török háború azonban megkövetelte az addigi elképzelések módosítását. Először az érdekelt hatalmak bevonásával megkísérelték az érdekszférák elhatárolását (reichstadti és budapesti egyezmény), a San Stefanó-i béke, a macedóniai és Égei-tenger menti területeket magában foglaló bolgár állam megalakításának lehetősége azonban új, a Monarchia számára előnytelen helyzetet teremtett. Andrassy a megváltozott körülmények között az orosz csapatok kivonására és a nagy bolgár állam megalakításának megakadályozására törekedett: ennek

eszközéül a többi hatalom megnyerése és egy nemzetközi kongresszus összehívása ígérkezett. A mindegyik fél számára megfelelő megoldás elérése nem volt egyszerű, mivel nemcsak a hatalmak érdekei álltak szemben egymással, hanem Andrassy fő rendezési elvei is nehezen összeegyeztethető elemeket tartalmaztak, így végső soron a külügyminiszternek igen korlátozott eszközei voltak. A tanulmány alapvetően nem (csak) az események bemutatására, hanem azok értékelésének interpretációjára, egyfajta historiográfiai szemlére vállalkozik.

A második fejezet kiindulópontja a keleti válságot követő időszak, azonban a szerző ezúttal hosszabb távú történéseket elemez, a balkáni szövetségkötések geopolitikai vonatkozásait mutatja be. Módszertani alapként megemlíti, hogy a XIX. század egyik meghatározó elméletét hozták létre azok az elgondolások (például Halford John Mackinder, Nicholas John Spykman munkái), amelyek magterületre és peremterületre osztották a világot. Kérdéses azonban, hogy a korabeli politikai gondolkodást mennyire befolyásolták a modern geopolitikai teóriák. Ezen elméletek alapján a Balkán-félsziget ütközőzónának tekinthető a mag- és a peremterületek között. A térségben a nagyobb hatalmak részben saját területük védelme, részben expanziós terveik érdekében befolyásuk alatt álló övezetet igyekeztek létrehozni, így 1878-ban a berlini kongresszuson érdekszférákra osztották a Balkánt a két „heartland”, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. A viszonyok következtében a szövetségek mindazonáltal instabilak voltak. A vizsgált 35 évben a Monarchia helyzete jelentősen romlott: míg 1878–1903 között baráti országok vették körül déli határai mentén, melyek egyfajta akadályt képeztek az orosz befolyással szemben és megnehezítették Oroszországnak a tengerre való kijutását, 1908–13-ra ez a zóna töredezettebb és bizonytalanabb lett. Az írás a geopolitikai szemléletű térképekkel, útvonalak ábrázolásával, kapcsolati hálókkal szemlélteti a balkáni államok és nagyhatalmak törekvéseit, viszonyrendszerét 1878 és 1913 között, rámutatva az egyes rövidebb időszakok sajátosságaira.

A következő két írás a bolgár külpolitikai törekvéseket állítja középpontba, és két lényeges esemény – Bulgária függetlenségének kikiáltása, valamint az első Balkán-háborút követő dilemmák – bizonyos aspektusait tárja fel. Az egyik tanulmány arra keresi a választ a korabeli bolgár és magyar titkos diplomáciai források – Thallóczy Lajos naplója és a bolgár uralkodó magyarországi látogatásával kapcsolatos dokumentumok – alapján, hogy a bolgár függetlenség kikiáltásának és Bosznia annexiójának időbeli egybeesése a véletlen játéka volt, vagy pedig volt valamiféle együttműködés a két érintett ország politikai vezetése között, mint ahogyan több diplomata és történész feltételezte, illetve ha volt valamilyen megállapodás, az milyen következményekkel járt. Az annexió 1907-ben merült fel először komolyabb formában, amikor Burián István közös

pénzügyminiszter memorandumában felvetette a két tartomány annektálását. A következő évben – az annexióval kapcsolatban – Szerbia gyengítése céljából Burián egy Ausztria-párti Nagy-Bulgária megeremtését is javasolta, amit Ferenc József elfogadott. A bolgár vezetés ismerte az annexióval kapcsolatos nemzetközi tárgyalásokat, ugyanakkor Ferdinánd fejedelem nem közölte a bolgár függetlenség kinyilvánításának időpontját. A Monarchiának ugyan kedvezőbb lett volna, ha csak az annexió után kiáltják ki Bulgária függetlenségét (nem mellékesen az orosz diplomaták is ezt tanácsolták), az október 5-i, korai bolgár lépés azonban – miként Thallóczy írta – azonnali cselekvésre kényszerítette az osztrák–magyar vezetést, és többszöri elhalasztás után, a Monarchia számára kedvezőtlen időpontban bejelentették az annexiót. Ha volt is együttműködés Bulgáriával – mint Thallóczy megjegyzi –, az bár az első pillantásra kedvezőnek tűnt, a gyakorlatban csak problémákat okozott. A két esemény egyidejűsége ugyanis megnehezítette az annexió nemzetközi elfogadtatását. Ezt követően 1909–12 között a Monarchia baráti kapcsolatokra törekedett Bulgáriával, azonban nem lépett szövetségre vele, legfőbbképp azért, mert nem támogatta a bolgár területi igényeket Macedóniában.

A negyedik tanulmány bolgár levéltári források alapján az első Balkán-háború utáni időszakot, annak diplomáciai mozgásait vizsgálja, és felveti azokat az alternatívákat, amelyek talán lehetővé tették volna a második Balkán-háború elkerülését, illetve bemutatja, hogy a különböző elképzelhető megoldások milyen területi következményekkel járhattak volna. Az első Balkán-háború lezárultával felszínre tört, hogy a korábbi szövetségesek között a területi aspirációk tekintetében feloldhatatlan ellentétek vannak, s az 1912 márciusában megkötött bolgár–szerb egyezményben vázolt határokat módosítani kell (a szerbek a Vardarig kívántak előrenyomulni, amit a hatalmak különböző okokból támogattak). Az átnézett levéltári anyag bizonyítja, hogy a bolgár vezetés tisztában volt azzal, hogy céljai megvalósítását milyen érdekek akadályozhatják meg, ennek ellenére nem volt képes hatékony diplomáciai tevékenységet folytatni. A bolgár elit külpolitikai kérdésekben ugyanis megosztott volt, az egyik irányzat szerint „Macedóniáért még az ördöggel is szövetkezni kell”, míg a másik álláspont azt hangoztatta, hogy a „mindent vagy semmit politika” kalandorpolitika. Bulgária egyrészt túlértékelte katonai sikereit (noha több diplomata is figyelmeztetett, hogy a katonai győzelmek sem feltétlenül járnak együtt a bolgár igények teljesítésével), másrészt hibásan feltételezte, hogy a hatalmak – egy európai háború kitérésétől tartva – megakadályozzák, hogy a korábbi szövetségesek egymásnak essenek. A bolgár külpolitika – miközben került mindenféle kötelezettségvállalást – ingadozott a hatalmak (Oroszország és Ausztria) között,

és elhalasztott minden lehetőséget, hogy bármelyik szomszédos országgal megállapodásra jusson. Végül a bolgár verességgel végződő második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke nemcsak Nagy-Bulgária létrejöttét akadályozta meg, hanem meghatározta a bolgár állam szerepét az első világháborúban. A második Balkán-háborút követően ugyanakkor megváltozott a balkáni államok és a hatalmak viszonya, az új konstellációban mindegyikük új orientáció kialakításába, új szövetségek építésébe kezdett.

A következő írás a Balkán feletti hegemoniáért folytatott harc egy újabb eszközét, a gazdasági expanzió kérdését feszegeti. A korabeli sajtóban megjelent különféle megnyilvánulások alapján azt bizonyítja, hogy Magyarországnak voltak koloniális tervei Szerbiával kapcsolatban. Ennek motivációi – miként a tanulmány címe is jelzi – széles skálán mozogtak: a politikai és gazdasági térnyerést célzó tervek mellett felmerültek olyan magyar megfontolások is, amelyek a számba vett lépések önvédelmi és preventív jellegét hangsúlyozták. A korabeli gazdasági vállalkozók és tudósok eszmefuttatásaikban nemegyszer hivatkoztak Magyarország civilizatorikus küldetésére. Miként Havass Rezső fogalmazott: „Budapest legyen a Balkán Párisa, s a magyar gazdasági és szellemi erő terjessze szét jótékony hatását a Balkánon a Dunától a Földközi-tengerig s a Fekete-tengertől az Adriáig.” A tanulmányban vizsgált magyar konzervatív kör (Burián István, Thallóczy Lajos és Tisza István) álláspontja szerint 1913 után Szerbia megsemmisítése nem volt kívánatos, Szerbia annexiója vagy egy elhúzódó háború nem állt a Magyarország érdekében (szemben a gazdasági alávetéssel, valamint annak megakadályozásával, hogy Szerbia bármilyen módon is kijusson az Adriai-tengerre). 1914 nyarán, a háború kitörése után sem gondoltak Szerbia anektálására, mivel Szerbia Magyarországhoz csatolása erősítené a délszláv elemet, egyúttal gyengítené a magyar politikai szupremáciát az országban. Ugyanakkor Szerbia Ausztriához csatolása sem volt kívánatos, mivel ez a birodalmi viszonyok átalakulásához vezethetne: Ausztria föderalizálásához vagy trializmushoz, amit a konzervatív csoportosulás elutasított.

A hatodik tanulmány egy régi, vitatott és érzékeny toposzt vizsgál az egyik vezető diplomata, Thallóczy Lajos naplója alapján: nevezetesen azt, hogy ígért-e az Osztrák–Magyar Monarchia anyagi és katonai támogatást Bulgáriának 1913-ban, ha háborúba keveredik a szerbekkel és alulmarad. Thallóczy – naplóbejegyzései tanúsága szerint – korán észrevette, hogy Törökország 1912 novemberében vereséget szenvedett és összeomlott az első Balkán-háborúban. Ezt követően – mivel a korábbi állapotok visszaállítására nem volt esély – újra kellett fogalmazni az osztrák–magyar érdekek megvédésének módjait (Albánia függetlensége és az érdekszféra kiterjesztése

a Morava, Vardar folyók völgye mentén az albán partvidékig). A korábbi szakirodalom pénzügyi segítség felajánlását ismerte el, azonban van olyan adat, hogy az osztrák–magyar diplomáciai körök informálisan fegyveres segítséget ígértek Ferdinándnak. Thallóczy ugyanakkor rendkívül szkeptikus volt a bolgár–szerb háborút illetően, véleménye szerint nem cselekedne úgy sem Szerbia, sem Bulgária, hogy abból a Monarchia húzzon hasznot.

Demeter Gábor sokrétű forrásokra alapozott kötetének középpontjában az osztrák–magyar–bolgár viszony áll, de a tanulmányok jóval szélesebb tematikát érintenek. Mindenekelőtt ott áll a háttérben Oroszország, az örök rivális a Balkánon, amelytől tartani kell, s amely így több okból kifolyólag meghatározta a Monarchián belüli politikai gondolkodást és külpolitikát. Bulgária számára ugyanakkor Oroszország segítő kezet jelentett, amelynek jótéményeiért azonban meg kellett küzdeni a többi szintén szláv és ortodox állammal. Thallóczy és körének kiválasztása a forráskezelés során lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy jelezni lehessen a külpolitikai koncepciók kialakítása során az osztrák és a magyar oldal közötti felfogásbeli, illetve érdekkülönbségeket, valamint azt is, hogy az egyes nyomásgyakorló csoportok miként gyengítették a Monarchia külpolitikájának hatékonyságát. Újabb érdeme a kötetnek, hogy beemeli a gazdasági kérdéseket is, a szerző szerint ugyanis az osztrák–magyar „Drang nach Saloniki” a kellő finansiális háttér és a kedvező külpolitikai konstelláció hiánya ellenére – a történeti szakirodalomban elterjedt állásponttal szemben – komoly realitással rendelkező terv volt. Ennek bizonyítása azonban – miként a Balkánra irányuló gazdasági expanzió elemzése – még további feltáró munkát igényel. Demeter Gábor korábbi munkáiban is jelen volt az alternatívák – bizonyos esetekben a „mi lett volna, ha” ahistorikusnak tűnő gondolatok – számbavétele, és ezúttal is találkozhatunk ilyen felvetésekkel (például a második Balkán-háború, a területi aspirációk kezelésének lehetőségei kapcsán).

Végezetül meg kell említeni, hogy a kötet Szófiában, a Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság gondozásában jelent meg angolul. Azt talán nem kell külön hangsúlyozni, milyen fontosak a magyar történetírás nemzetközi reprezentációja szempontjából a külföldön, idegen nyelven megjelenő munkák. Várjuk a sorozat újabb színvonalas köteteit.

Demeter, Gábor: *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878–1914. Collected Studies.* (Diplomáciai küzdelem a Balkán-félsziget feletti hegemoniáért, 1878–1914. Válogatott tanulmányok.) Sofia: Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences, 2017. 159 p. (Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission, 1.)

Bíró László